

# TRADUCIÓN Ó GALEGO DE *METAMORFOSES* DE OVIDIO

José A. Dobarro Posada

IES Antón Fraguas. Santiago de Compostela

OVIDIO NASÓN, Publio. 2004. *Metamorfoses*. 2 Volumes. I: Estudo introdutorio, Dicionario de nomes por José Antonio Dobarro Posada. II: Texto latino, tradución ó galego e notas de José Antonio Dobarro Posada. Santiago de Compostela: Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo e Editorial Galaxia. Colección Clásicos en Galego, 2004.

Así como hei de confesar que sinto unha ledicia especial cada vez que descubro un novo lector, debo recoñecer que me resulta case insoportable o pudor de falar da miña propia obra, do seu proceso de elaboración, dos problemas e ata dos logros, se cadra porque despois dunha relación tan longa, case dez anos, acabas compartindo con ela unha parte moi importante da túa intimidade que, naturalmente, cómpre preservar celosamente. Tradución e eu pasamos, como é natural, longas horas de escritorio, ordenador e bibliotecas, pero tamén de ocio, comigo ía a todas partes, compañeira de camiños, ata que se fixo case como da familia. Lembro un día en que, cando apagaron as luces do cine, a carón de Mariló eu remoía na memoria:

*Axe sub Hesperio sunt pascua Solis equorum:  
ambrosiam pro gramine habent. Ea fessa diurnis  
membra ministeriis nutrit reparatque labori*<sup>1</sup>.

ata que paseniño se ía transformando en:

O Sol nos confíns de Occidente alinda os cabalos en brañas que dan, non herba, ambrosía. Con ela refrescan e nutren para o labor o corpo baldado do oficio diúrno.

E aínda cada vez que leo «Ten o feroz xabaril nos cairos curvados un raio<sup>2</sup>». vexo a Daniel, Adrián e Olalla xogando ás carreiras na praia. Tamén sei que unha tarde adormecín lendo:

*tu facis, ut siluas, ut amem loca sola: jmeoque  
spiritus iste tuus semper capiatur ab ore!*<sup>3</sup>

---

<sup>1</sup> Ovidio. *Op. cit.* IV, 214-216.

<sup>2</sup> Ovidio. X, 550.

<sup>3</sup> Ovidio. VII, 819-820.

e acordei murmurando:

fas que ame eu estes cotos que ame eu soidades,  
¡que a miña boca beba os ventos por ti para sempre!”

Pasárame xa cando a publicación da tradución do *Satiricón* de Petronio<sup>4</sup> e despois de tantos anos aínda non estou curado desta timidez. Por iso dubidei se acepta-la amable invitación que o Consello de Redacción desta revista *Viceversa* me fixo, non ben acabada de nacer a criatura, para comentar nestas páxinas a miña propia tradución. E non a tería aceptado se non fose porque me dá a oportunidade de declarar publicamente algo que case ningún tradutor deixa no disco ríxido: os criterios e condicións da súa tradución. ¿E por que non o fixen daquela no seu lugar e momento, o prólogo? Pois se cadra porque me decatei de que non existían tales criterios, e de que, se os houbo, previos a encetar a tarefa, despois de dez anos esquecéraos, ou se perderan na longa batalla da tradución que tiven que librar verso a verso con Ovidio.

O que si había eran condicións, as da colección en que ía ser publicado o libro, que elixe o formato; as dos lectores ós que vai dirixido, e as do rigor que demandan os criterios, estes si, do director da colección, Manuel Díaz y Díaz. Mantiven, porén, o empeño de traducir en versos —se tal me atrevese a chamalos— que imitasen o ritmo do hexámetro latino. Pero isto foi máis empeño ca criterio, levado máis pola fascinación e a inxenuidade que pola razón e o cálculo. De ámbolos dous aspectos falarei a seguir: das esixencias editoriais e da miña lide de tradutor.

Cando abordei a tarefa de a traducir para a publicación, a obra xa me era coñecida e algúns dos seus episodios xa os tiña máis que vertidos nas miñas clases do IES Antonio Fraguas Fraguas. Medea, Dédalo e Ícaro, Píramo e Tisbe levaban crebando a cabeza de xeiras e xeiras dos meus alumnos do antigo COU e do actual Bacharelato. Pero estas non valían para o novo propósito, eran demasiado literais e, como ocorre con tódalas versións académicas, cheiran máis a latín ca a galego e, se ben poderían ser prezadas polos lectores que coñecen a lingua de Ovidio e que lles interesa confrontar o texto orixinario coa tradución, de certo aborrecería a quen só quere a versión galega. E a ambos tipos de lectores hai que contentar cando se publica na colección de Clásicos en Galego que é a única en Galicia na que se edita o texto orixinario a rentes da tradución. Tal é o reto e a esixencia destas traducións, e de calquera, atrévome a dicir.

Así que estaba decidido a prescindir das miñas versións máis escolares ou anovalas radicalmente para dotalas de máis matices e que soasen máis galegas sen deixar, porén, de seren latinas. Parecíame xa esta dobre esixencia dificultade dabondo para os meus modestos dotes. Seguindo a corrente de tra-

---

<sup>4</sup> Petronio. *Satiricón*. Clásicos en Galego, 1991.

dución máis estendida daquela<sup>5</sup>, buscaba eu dar conta do contido e da lingua-xe das historias de Ovidio, deixando de lado o ritmo do verso hexámetro. Pero unha doazón de libros ó meu instituto do MEC fixo que caese nas miñas mans a tradución da *Iliada* ó castelán de Agustín García Calvo. Era o ano 1996. Abrina ó azar e lin:

*Y a fe que es trabajo también volver cargado de penas  
que aun uno que solo un mes de su esposa lejos se encuentra  
se agita en su afán con su rémiga nave, si una tormenta  
de furia invernal lo arrastra en turbión y el mar que se encrespa*<sup>6</sup>.

E comprendín que non tiña sentido desprezar o ritmo nunha tradución de poesía. Afortunadamente para min, no prólogo da mesma obra o profesor explicaba o seu xeito de reproducir o ritmo do hexámetro latino con estruturas rítmicas castelás. A este prólogo remítome e ás súas detalladas explicacións<sup>7</sup>. Moi sumariamente, consiste en establecer versos de seis cláusulas rítmicas ou pés nos que a cada tempo marcado por unha sílaba tónica lle suceda un ou dous tempos non marcados de sílabas átonas. Este verso que García Calvo denomina “endecha” seméllase ao hexámetro latino baseado nos mesmos principios rítmicos, agás que en castelán o ritmo é acentual, mentres que en latín e en grego clásico se baseaba na cantidade longa ou breve das vogais e sílabas. O hexámetro grecolatino tiña dúas esixencias: comezar o verso con tempo marcado e que entre o tempo marcado do quinto e o sexto pé, ou cláusula, houbera sempre dous tempos non marcados. Ó principio destes requisitos renuncia García Calvo a prol da estrutura iámbica da lingua castelá, de xeito que os seus hexámetros poden empezar por unha sílaba non marcada, isto é, átona. Animado pola teoría e os fermosos resultados das endechas homéricas de García Calvo, atrevínme a aplicarlas á miña tradución dos versos, tamén hexámetros, de Ovidio, inseguro de se se axearían ben ó galego. Non coñecía daquela precedentes neste eido.

Pero ben pouco durou a miña ignorancia. A miña intuición dirixiuse a Aquilino Iglesia Alvariño, latinista, profesor e poeta, e non me defraudou. Xa en 1961 Iglesia Alvariño incluía en *Nenias* un poema dirixido a Ramón Cabanillas en hexámetros, ou endechas, se cadra aínda máis logradas cás de García Calvo, pois respecta escrupulosamente o comezo en sílaba tónica:

*Coma pechadas debaixo dun párpado rixo de pedra  
¡canta engolemia dos ollos leváronas neves de antano!*<sup>8</sup>

---

<sup>5</sup> Por exemplo para o castelán a tradución de Antonio Ramírez de Verger e Fernando Navarro Antolín (1995) ou a de A. Ruíz de Elvira (1964).

<sup>6</sup> García Calvo, 1995, p. 95; *Iliada* II, 291-294.

<sup>7</sup> García Calvo, pp. 50-54.

<sup>8</sup> Iglesia Alvariño, p. 229.

Así comezaba. Non dá o profesor de latín explicación do ritmo, pero si unha pista dentro do seu propio poema de que está a reproducir hexámetros:

*É Escalibor que non dita ben testa nos vellos hexámetros*<sup>9</sup>.

“Escalibor” non lle dita porque a sílaba tónica vai precedida de tres átonas.

Con tales precedentes sentíame apoiado, pero abraiado porque sabía imposible emular a fermosura dos versos de García Calvo ou os de Iglesia Alvariño, nin por suposto, os de Ovidio. Aínda coa obra xa publicada parécese unha ousadía medir os meus versos cos deles. De aí o meu pudor, case rubor. Pero cómpre, xa que se me brinda a oportunidade, darlles recoñecemento ós meus mestres. Este alumno só puido lograr, traducindo a Ovidio versos coma os seguintes, que poden servir de mostra do ritmo que se pretende, tamén, traducir:

*Est uia decliuis funesta nubila taxo,  
ducit ad infernas per muta silentia sedes;  
Styx nebulas exhalat iners, umbraeque recentes  
descendunt illac simulacraque functa sepulcris*<sup>10</sup>.

Hai un sendeiro en costa toldado de fúnebres teixos  
que leva á morada do inferno a través de mudos silencios,  
onde exhala brumas a Estixe, por onde descenden  
as sombras que acaban de selo, defuntos espectros das tumbas.

Fóra desta esixencia rítmica, ningún outro precepto dirixía a priori o meu xeito de enfrontarme co texto. A miña lide era corpo a corpo, sen estratexias nin prexuízos, con cada episodio, con cada verso. Consciente de que sempre se perde algo na batalla, procurei salvar os elementos poéticos e expresivos e renunciar, se cumprise, a reproducir a sintaxe, xusto ao revés do que facemos a cotío nas aulas. Excedería o xa xeneroso espazo que me concede *Viceversa* para este artigo, exemplificar, e moito máis, comentar cada recurso literario, así que me centrarei en dous que son dos máis característicos de Ovidio: a linguaxe alusiva de símiles e metáforas e mais os xogos de palabras dentro do verso.

Ovidio amosaba unha mestría insuperable en mesturar campos semánticos diferentes: describir un lance de amor en termos militares, ou empregar palabras da linguaxe xurídica no fragor dunha batalla. Para concentrar os exemplos escollamos uns breves do episodio do dioivo no libro primeiro.

---

<sup>9</sup> Iglesia Alvariño, p. 230.

<sup>10</sup> Ovidio. IV, 432-435.

Xúpiter xustifica perante os deuses a súa decisión de alagar a terra na impiedade dos homes utilizando un símil da medicina:

*Cuncta prius temptata, sed inmedicabile corpus  
ense recidendum, ne pars sincera trahatur*<sup>11</sup>.

que tentei dar relevo na tradución salientando os termos médicos:

Déille-las súas oportunidades, mais membro incurable  
hai que extirpalo, non sexa que ó san contaxie a gangrena.

Para o seu propósito pídelles Xúpiter ó seu irmán Neptuno que desborde os ríos e os mares, para os que utiliza a metáfora militar:

*Nec caelo contenta suo est Iouis ira, sed illum  
caeruleus frater iuuat auxiliaribus undis*<sup>12</sup>.

que se reflicte na tradución:

A furia de Xove transcende o seu eido do ceo, pois dálle  
o irmán azulado os reforzos da infantería dos mares.

Cando a enxurrada inunda as terras, válese Ovidio da linguaxe da equitación:

*sic opus est! Aperite domos ac mole remota  
fluminibus uestris totas inmittite habenas!*  
*iusserat; hi redeunt ac fontibus ora relaxant  
et defrenato uoluuntur in aequora cursu*<sup>13</sup>.

que procurei evidenciar na versión galega:

é o que cómpre, abride os encoros, os diques tornade  
e, nunha enxurrada global, lanzádevos a renda solta”.  
Mandóullelo así. Regresan e ceiban de freos ás fontes  
que van arrolando a galope tendido ata o mar desbocadas.

Sabido é que Ovidio enche de paradoxos a descrición do mundo alagado polo dioivo; un deles conségueno mesturando a linguaxe da agricultura coa da navegación:

---

<sup>11</sup> Ovidio. I, 190-191.

<sup>12</sup> Ovidio. I, 274-275.

<sup>13</sup> Ovidio. I, 279-282.

*ille supra segetes aut mersae culmina uillae  
nauigat, hic summa piscem deprendit in ulmo.  
figitur in uiridi, si fors tulit, ancora prato,  
Aut subiecta terunt curuae uineta carinae*<sup>14</sup>.

que eu recollín así:

Navega estoutro sobre tellados e eiras dalgunha  
graña alagada, e pesca aqueloutro a un olmo subido.  
Fíncase a áncora en verde prado, se así lle cadrase,  
ou varan as quillas curvadas nas viñas plantadas no fondo,

Abonden estes exemplos, aínda que os hai a oito espallados por toda a obra de Ovidio, e pasemos aos xogos de palabras dentro dos versos. Coñecido é que os escritores latinos, amparándose na estricte concordancia de substantivo e adxectivo ou no feito de que as funcións como suxeito ou complemento directo van marcadas co caso dentro da palabra, usan o hipérbato: colocar as palabras na frase arbitrariamente, ou abusan, dende a nosa perspectiva de falantes de linguas románicas nas que, pola perda dos casos, por exemplo, o suxeito e o obxecto directo defínense pola súa posición anterior e posterior ó verbo, ou que case nos obriga a xuntar adxectivo con substantivo. Permítanme un exemplo. Ovidio puido en latín escribir este verso:

*Signa deus bis sex acto lustrauerat anno*<sup>15</sup>.

mais non hai xeito de o traducir cabalmente respectando a orde de palabras do orixinal:

Os signos o deus doce no cumprido percorrera ano.

Troquen a posición das palabras de sitio, acheguen substantivos a adxectivos e obterán unha mensaxe que se entenda. Deixo tal tarefa a quen lle apezteza un pasatempo. Ás veces tal disloque se fai por capricho ou porque diten as palabras no ritmo do verso, como é o caso anterior, así que na tradución se poden obviar, pero ás veces responden a criterios expresivos ou estéticos de distribución de palabras agrupando substantivos por un lado e adxectivos no outro extremo do verso en torno a un verbo, para xogar con quiasmos de substantivos e adxectivos... É entón cando se debe, ó meu parecer, forza-la lingua no posible para que a tradución os reproduza. Aínda que non me atrevín a tanto como Quevedo no hendecasílabo castelán: “hora a su afán ansioso lison-

---

<sup>14</sup> Ovidio. I, 295-298.

<sup>15</sup> Ovidio. VI, 571.

jera”<sup>16</sup> si tentei nalgunhas ocasións reflectir a orde de palabras latina cando considere que tiña un valor literario ou estético.

Así, por exemplo, o verso áureo de Ovidio no que os adxectivos se concentran na primeira parte do verso e os substantivos na última arredor do verbo que é o centro:

*Lurida terribiles miscent aconita novercae*<sup>17</sup>.

Na miña tradución só puiden conseguir que se agrupasen os adxectivos no centro formando un quiasmo cos substantivos:

Madrastas sinistras macabros acónitos fan de mesturas.

Ás veces reflíctese a distribución polo sentido das palabras alterando na tradución a categoría gramatical.

*Sanguineam tepido plangebant pectore matrem*<sup>18</sup>.  
Bouraba o peito da nai de sangue tépedo aínda.

Outras veces a dificultade non é tanta, e logo a reprodución é máis fiel, como neste quiasmo:

*Et placet et uideo sed quod uideoque placetque*<sup>19</sup>.  
Gústame e miro, pero isto que miro e me gusta.

Ou neste outro episodio no que se respecta a distribución latina de palabras:

*Nam caelo terras et terris abscidit undas  
et liquidum spisso secreuit ab aere caelum*<sup>20</sup>

que deslindou do ceo as terras, das terras as augas,  
que segregou o transparente do denso, do aire o ceo;

Naturalmente, procurei respectar outras figuras:

*Congeriam secuit sectamque in membra redegit*<sup>21</sup>  
Disecionouno e, disecionado, organizouno.

---

<sup>16</sup> Francisco de Quevedo (do soneto "Amor constante más allá de la muerte").

<sup>17</sup> Ovidio, I, 147.

<sup>18</sup> Ovidio III, 125.

<sup>19</sup> Ovidio III, 446.

<sup>20</sup> Ovidio I, 22-23.

<sup>21</sup> Ovidio I, 33.

Aliteracións:

*mollirique mora mollitaque ducere formam*<sup>22</sup>  
amolecéndose a modo e formándose xa amolecidas.

Repeticións:

*Multi illum iuuenes, multae cupiere puellae;  
sed -fuit in tenera tam dura superbia forma-  
nulli illum iuuenes, nullae tetigere puellae*<sup>23</sup>.

Moitos rapaces por el devecían e moitas rapazas,  
pero —¡que dura altivez en tan delicada beleza!—  
ningún rapaz a el o tocaba e ningunha rapaza.

Antítese: «*Discors concordia* /unión de contrarios»<sup>24</sup>.

Nunha tradución como esta, axustada a un ritmo, a economía de palabras é importante pois non se dispón do espazo ilimitado da tradución en prosa. Isto obriga a sacrificios, normalmente de palabras menos significativas, como os nexos de enlace, *igitur*, *immo*, e outras, por que non confesalo, de matices importantes; e obriga tamén a comprimir termos e expresións, dicir cunha soa palabra o que Ovidio di en dúas ou en varias. Ás veces mesmo se consegue facerlle sitio a unha expansión dun termo que se considere importante ou para o que non haxa un equivalente axeitado en galego. Nun mesmo verso podemos ver ámbolos dous procesos:

*Litora uoce replet sub utroque iacentia Phoebus*<sup>25</sup>

Abouxa as ribeiras deitadas ó sol de occidente a levante

No que *uoce replet* condénsase en “abouxa” e *utroque* expándese en “de occidente a levante” dado que a tradución literal “ambos soles” non ten sentido.

Outra decisión a tomar cando se traducen linguas clásicas antigas é a de utilizar, ou non, termos modernos. Eu procuro evitalos, pero non puiden ceder á tentación cando o termo actual recolle o sentido do texto latino e está asentado na linguaxe literaria, como é o caso de certos termos astronómicos “cénit” (*uia altíssima caelo*)<sup>26</sup>, “nadir” (*tellure sub alta*)<sup>27</sup>, “rotación” (*uertigine*)<sup>28</sup>, “órbita” (*uolumine*)<sup>29</sup>. Outras veces a beleza das palabras lévame a ana-

---

<sup>22</sup> Ovidio I, 402.

<sup>23</sup> Ovidio III, 353-355.

<sup>24</sup> Ovidio I, 433.

<sup>25</sup> Ovidio. I, 338.

<sup>26</sup> Ovidio. I, 65.

<sup>27</sup> Ovidio. I, 630.

<sup>28</sup> Ovidio. II, 70.

<sup>29</sup> Ovidio. II, 71.



cronismos como traducir “*arx*” por “croatía” ou “alcázar”<sup>30</sup> ou cando emprego nomes de barcos modernos: “goleta” “fragata”, “corveta”, “galeón”, ademais dos xenéricos “nave”, “barco”. Confeso tamén que algunha vez caín en actualizacións máis atrevidas: *Ultima tellus*<sup>31</sup> fíxena “fisterra”, *hoc uulnere uulnus*<sup>32</sup> quedou en “ollo por ollo” e, deixándome levar pola actualidade e as circunstancias, cheguei a traducir, non sei se consciente ou inconscientemente *nec ullo tempore* por “nunca máis”<sup>33</sup>.

Deixemos xa a tradución en si e ocupémonos de elementos accesorios, de apoio: o prólogo, os argumentos, as notas e o dicionario. Non faltan, ou non deberían, en ningunha tradución dunha obra clásica, pero nesta edición da colección de “Clásicos en Galego” os materiais de apoio teñen un volume importante: ocupan case o mesmo cá propia tradución e ocuparon no seu día tamén o mesmo tempo de traballo. Débese isto a dous factores: o primeiro, xa amentado antes, é a necesidade de achegar a Ovidio a lectores non avezados no latín e na cultura clásica. Isto obrigoume a elaborar un prólogo extenso no que se dese conta, como é tradicional, dos estudos sobre Ovidio e a súa obra, pero con amplas referencias ó contexto, social, político e vital de Ovidio que, para moitos lectores, seguro, resultará descoñecido, e sen o cal non se entende ben a transcendencia das obras dun autor que, por escribir, sufriu a represión política do desterro. Quixen ademais, sobre moitos temas, non limitarme a expor as opinións máis comunmente aceptadas sobre Ovidio, senón ofrecer tamén a miña propia visión; unido isto a que abandonei o esquema clásico de exposición de vida e obra, para mesturar os acontecementos da vida e da política do tempo de Ovidio coa súa produción literaria, adopta o prólogo, ás veces, aparencia de ensaio. Contribúe a alongar máis do usual o limiar o feito de que me ocupe de tódalas obras de Ovidio e non só de *Metamorfoses*, que levan, emporiso, un estudo máis detallado cás outras, coidando, se cadra inxenuamente, que puidese servir de marco para posteriores traducións da obra completa de Ovidio, que ben o merece.

O outro factor, diciamos, é a propia obra de Ovidio inzada como poucas de personaxes, episodios, situacións e referencias mitolóxicas e históricas, ás veces estrañas mesmo para un experto. Anotar para lectores profanos tódalas referencias necesarias para que se comprenda cabalmente o texto, que pasa de 10.000 versos, implica establecer tal número de notas que afogarían na páxina o propio texto e así mesmo, dada a reiteración de personaxes e situacións en lugares distintos e afastados da obra requiriría notas que remitisen a outras notas anteriores, obrigando ó lector a un vaivén constante. Por contra, omitilas sería condenar o lector curioso a ler esta obra cun manual de mitoloxía e

---

<sup>30</sup> Ovidio. II, 33.

<sup>31</sup> Ovidio. IV, 632.

<sup>32</sup> Ovidio. V, 94.

<sup>33</sup> Ovidio. VI, 659.

outro de historia. Por iso decidín establecer un dicionario de nomes propios de persoas, topónimos... o cal permite ós interesados saber, por exemplo, o papel de Minerva en *Metamorfoses*, recorrer a el e aos xa entendidos en mitoloxía, obviar esta consulta e ler sen máis atrancos a tradución. Con todo, o número de notas a pé de páxina, que contén a información imprescindible, pero que non se axeita ó dicionario, supera as oitocentas.

As *Metamorfoses* de Ovidio son episodios mitolóxicos autónomos engarzados de moi diversos modos para que constitúan unha especie de historia fantástica do mundo dende as orixes ata a morte de Xulio César; de xeito que se pode ler secuencialmente, como unha novela, de cabo a rabo, ou, o que é máis común, por episodios soltos: Dédalo e Ícaro, Apolo e Dafne, Aracne e Minerva, Alcíone e Ceix, Midas, Medea, Mirra, Pigmalión... mesmo de xeito aleatorio como quería Cortázar para a súa *Rayuela*. É máis, lida así, atopa un sempre relacións entre diversas pasaxes da obra sorprendentes e novas, difíciles de percibir nunha lectura continua e secuencial. Non obstante, o desenvolvemento literario, moitas veces intrincado, dos episodios dificulta a comprensión argumental, polo que ó comezo de cada libro dispuxen o argumento episodio por episodio, para que o lector tamén poida, se non quere realizar unha lectura sistemática, achegarse a un relato illado.

Para rematar, permítaseme amentar o que fixen e non se publicou. Era a miña idea rexistrar a pé de páxina a tradución das variantes principais que os manuscritos ofrecen de cada pasaxe do texto valéndome para tal labor do aparello crítico da edición de *Metamorfoses* de Ruíz de Elvira, na que se basea, por certo, o texto latino da miña edición. Sirva de exemplo o seguinte:

*un mar que aboia: sería así acredor á cidade.*

un monstro que salta: sería así acredor á cidade.

a fera que salta: sería así acredor á cidade.//

un poldro que salta: sería así acredor á cidade.//)

Pero tal procedemento excede dos propósitos e dos criterios editoriais e, ademais, aumentaría considerablemente unha obra xa de seu extensa, máis do habitual nunha colección, a de Clásicos en Galego, que supera xa os 25 anos grazas á colaboración da Consellería de Cultura e a Editorial Galaxia e o prestixio e teimosía do seu director Manuel Díaz e Díaz, a quen quero agradecer a súa confianza en min para levar a termo esta tradución ó galego de *Metamorfoses* de Ovidio, que se suma ás de Catulo, Fedro, Petronio, Shakespeare, Sófocles, Plauto... asinados por Fernández Graña, Gómez Quintás, Otero, Carballude, Carracedo e tantos outros. Pór o meu nome cabo do deles é xa para min gloria suficiente.

## REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- HOMERO. 1995. *Ilíada. Versión rítmica de Agustín García Calvo*. Zamora: Editorial Lucina. 1995.
- IGLESIA ALVARIÑO, A. 1986. *Poesía galega completa*. Edición, cronoloxía, bibliografía, limiar e notas de Xesús ALONSO MONTERO. Vigo: Edicións Xerais de Galicia. 1986.
- OVIDIO NASÓN, P. 1954 *Metamorfoses*. 2 Volumes. Prólogo, texto revisado e traducido por Antonio RUÍZ DE ELVIRA. Barcelona: Editorial Alma Mater, 1954.
- OVIDIO NASÓN, P. 1995. *Metamorfoses*. Introducción e notas de Antonio RAMÍREZ DE VERGER. Col. El libro de bolsillo, Clásicos de Grecia y Roma. Tradución de Antonio RAMÍREZ DE VERGER e Fernando NAVARRO ANTOLÍN. Madrid: Alianza Editorial, 1995.
- OVIDIO NASÓN, P. 2004. *Metamorfoses*. 2 Volumes. I: Estudo introdutorio, Dicionario de nomes por José Antonio DOBARRO POSADA. II: Texto latino, tradución ó galego e notas de José Antonio DOBARRO POSADA. Santiago de Compostela: Consellería de Cultura, Comunicación Social e Turismo e Editorial Galaxia. Colección Clásicos en Galego, 2004.
- PETRONIO. 1991. *Satiricón*. Estudo introdutorio, tradución e notas de José Antonio DOBARRO POSADA e Dolores GÓMEZ QUINTAS. Santiago de Compostela: Servizo Central de Publicacións da Xunta de Galicia e Editorial Galaxia. Colección Clásicos en Galego, 1991.

